

TÜRK KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ

TÜRK KÜLTÜRÜ

SAYI 29

YIL III

MART 1965

KAZAK TÜRKLERİ

Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu

Orta-Asya'nın en kadim Türk halklarından. Millî bir birlik adı olarak «Kazak» etnonimini kabullenmişlerdir. Sibiryâ'nın istilâsına başlayan ruslarla, vâki temas neticesinde, yanlışlıkla «kırgız», «Kırgız-Kaysak» ve «Kaysak» gibi adlarla adlandırılmış, uzun zaman Türk etnolojisi literatürüne bu etnonim altında girmişlerdir. Bugün artık, bu yanlışlık tamamiyle düzeltilmiş ve «Kazak = Kazah» Türk halkı, büyük bir kitle olarak Sovyet Rusya Türk kavimlerinin en yaygın ve en kalabalıklarından biri durumuna gelmiştir.

Eski Türk göçebe kültür hayatıyla yaşayan Kazak'lar, konup göçtükleri saha bakımından Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerinin, arazice üçüncü derecede büyük ve geniş olanıdır. Kazakistan adıyla bilinen ve tanınan bu coğrafik saha: doğuda İrtiş ırmağının kaynaklarına, batıda Volga'nın Hazar denizine döküldüğü mntakamın yakınına, güneyde eski Orta-Asya hanlıkları (Buhara ve Hive) sınırlarına, kuzeyde İrtiş ırmağının orta boyuna, İçim bozkırına ve Ural dağlarının güney eteklerine kadar uzanmaktadır. Rus Sovyet idaresince «Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti» olarak tanınan bu Türklük sahasının yüzölçümü 2.853.300 km² olup, nüfusu 1959 yılı Sovyet Rusya sayımına göre 3.580.000 kişiyi bulmuştur. Aradaki beş yıllık zaman aşımına uygun % 2 artış, bu sayıya eklenince, Kazak Türklerinin sayısı 4.000.000'u aşmaktadır. Buraya, komşu ülkelere bilhassa Çin'e taşmış olan Kazak Türk boyları dahil değildir.

Sahanın genişliği nisbetine uygun olarak Kazakistan, oldukça zengin yeraltı servetlerine maliktir. Kömür, demir, krom, kayatuzu gibi maden yatakları ve istihsali yönünden, Sovyet Rusya'nın en zengin memleketi olarak sayılmaktadır. Bu yüzden, halkı da yavaş yavaş göçebeliği terkederek tamamiyle yerleşik hayata geçmektedir. Devlet merkezi Alma-Ata şehridir.

Kazak Türklerinin uzun ve tarihî bir mazileri vardır. Eski tarih kaynakları bunları, Turan'lı göçebe bir halk olarak kaydetmişlerdir. İlk defa, bir Kazak hanı adı ile, savaşçı bir Kazak halkı bahsine, ünlü İran şairlerinden Firdevsî'nin «Şahnâme» sinde rastlanmaktadır. Daha sonraları, Orta-Asya tarihi sahnesine, Cengiz Hanla sülâlesinin fethi girişmeleri sırasında, yeni-

den çıkmaya başlamış, Rus istilâsına kadar, istiklâl uğrunda savaş meydanından çekilmemiştir. Moğollar devrinde Cuci Han'a bağlı kalmışlardır. XVI. yüzyıldâ, Orta-Asya steplerinde kurulan Dudam Hanın idaresindeki Moğol ulusu yanında ayrıca bir de Kazak Hanı Arslan'ın idaresinde yeni bir Kazak devleti kurulmuş idi. İşbu devletin azameti ve vatanperverliğine şahit olanlar arasında, ünlü Hindistan İmparatoru Babür-Şah da bulunmaktadır. Arslan Hanın bu zamanlarda, dört yüz bin kişilik bir ordusu vardı. Babür-Şah bu azımsanmıyacak askerî kudreti «Hâtırat» ında belirtmeden geçmemiştir.

XVII. yüzyılın yarısında Kazak'lar Cengiz Hanın kumandası altında Kalmuk'larla savaşarak, yurtlarına istiklâl temin etmiş ve tarihlere bir bütün olarak geçmişlerdir. Ne yazık ki XVIII. yüzyıldâ, eski istiklâl teminatı olan birlik sarsılmış ve Kazak halkı Ulu Cüz (= yüz); Orta-Cüz; Kişik yani Kiçik (küçük)-Cüz gibi birbirinden ayrı üç parçaya ayrılmıştır. Bu ayrılışın ne zamanı, ne de sebepleri bugüne değin, açıklanmıştır. Her «Cüz», kendi istiklâl savaşı için dürmadan harp etmiş, yılmamış, Türk tarihine feyizli zafer hâtıraları katmıştır.

Millî bir teşekkül olan her bir Kazak «Cüz» ünün, kendi istiklâli uğrunda gayret ve çalışmalarına rağmen, birbirinden ayrılmaları, ve parçalanmaları Kazak topluluğunun siyasî kaderi üzerinde çok kötü bir tesir yapmıştır. Kendi aralarındaki iç anlaşmazlıklar ve dahilî harpler, Kazak kavminin birliğini tehdid ettiği kadar, Rus ordusunun Orta-Asya fethini de kolaylaştırmış, Kazakistan varlığının sona ermesinde rol oynamıştır. Nitekim 1850 tarihinde İli havzasını kendi idareleri altına alan Ruslar, böylece Büyük (Ulu)-Cüz'ün esaslı parçasını da hâkimiyetleri altına almışlardır. Nihayet 1866'da Taşkent'in, 1868'de Semerkant'ın ruslarca zaptı, Ulu-Cüz'ün tamamıyla Rus boyunduruğu altına girmesine sebep olmuştur.

Bu durum karşısında Rus nüfuz sınırlarına, nisbetle içerlek sayılan Orta-Cüz'e bağlı Kazak halkı ve kabileleri, kısa bir zaman için ismen ruslara tâbi olmuşlarsa da, gerçekte Kazak Hanı Abay'ın idaresi altında birleşerek, Rusya'ya karşı eski mücadelelerine devam etmişlerdir. Mücahit ve kahraman bir rehber olan Abay, ırkına has metaneti ve temsil ettiği Türk uruğunun cesareti sayesinde, uzun müddet mücadelesine devam etmiş, fakat 1781 tarihinde, yetmiş yaşında vefat edince, Ulu-Cüz'ün durumu da kötüye doğru dönmeğe yüz tutmuştur. Abay'ın oğlu Sultan Veli, bir aralık Orta-Cüz'ün kuzey bölgesinin hanlığına seçilerek mücadelesine devam etmiştir. Fakat beklenen acı kadere boyun eğmeğe mecbûr olmuştur.

Küçük-Cüz'e gelince, burası, Rus nüfuzunun hüküm sürdüğü çevre ve bölgeye yakın bulunması hasebiyle pek erken esarete girmiş olduğundan, Rus tâbiyetinden bir daha çıkma imkânını bulamamıştır. Daha fazla komşularına karşı yaptıkları baskınlarla yetinmeğe mecbur olmuştur. Uzun mücadelelerine rağmen Kazak'lar bugün millî birlik teşkil eden kavim adı altında, iç teşkilâtları bakımından aşağıdaki coğrafik bölgelere yayılmışlardır :

Ulu-Cüz, yahut «düz», bugün Balkaş-Gölü, Alatan ve Isık-Göl'ün güneyinde, doğuda Çimkent, Türkistan ve Taşkent şehirleri yöresine kadar uzayan bölgede, yarı göçebe halinde yaşamaktadır. Bir çok boy ve soya ayrılmaktadır.

Orta-Cüz, Argın, Nayman, Kıpçak, Kirey, Kongrat gibi büyük boylardan türemiştir. Bunlardan Argın'lar Kırgız istepinin en kuzeyinde, İrtiş ırmağının boylarında Tobol ve İçim havhalisinde konup göçmektedir.

Nayman'lar ise orta-İrtiş'ten doğuya doğru, yani Argın'ların güneyinde, Çin hududunda ve Balkaş-Gölü havzasında oturmaktadırlar.

Kıpçak boyu, Kırgız istepinin kuzey-batısında: Turgay, Ubagan, Tobol ve Uya ırmakları yöresinde yaşamaktadır. Kirey'lerin çoğu yukarı İrtiş havzası ile Kırgız istepine yayılmışlardır.

Nihayet Kongrat boyu, umumiyetle Taşkent havhalisinde göçebe hayatı yaşamaktadır.

Kişi-Cüz'e dahil olan Kazak boy ve soyları, daha fazla güney istep bölgesinde göçebelik hayatı sürmektedirler. 7 ana soydan türemedir. Kendilerine, bu yüzden «cetti-uri» derler.

Kazak = Kazah kavim adının gerçek menşei hakkında şimdiye kadar, kesin olarak bir şey söylenmemiştir. Kumuk şivesinde kelime «silâhşör, kızan, asker mükellefi» gibi mânalarda kullanılmıştır. Babür-Şah'ta ise «fetret devri, bekârlık, serseri dolaşma» gibi mânalarda kullanılmıştır. Rusça'nın *Kozak* kelimesi ile hiç bir ilgisi yoktur.

Kazak Türklerinin kendilerine mahsus küçük, fakat mâna ve fikir bakımından oldukça zengin ve mânidar bir edebiyatları vardır. Her göçebe halkta olduğu gibi, bunlarda da ilk edebî merhale olarak, şifahî halk edebiyatı, millî ruhu belirten karakteri ile, genişçe gelişme imkânını bulmuş, atasözleri vasıtasıyla halkın görüş felsefesini, çeşitli şarkı ve türküleriyle ise kâinata karşı olan çeşitli inançlarını yaşatmışlardır. Kazak'ların, insanın en emin kılavuzu olan «Tulpar» a, yani «uçan at» a karşı besledikleri inanç, işbu telâkinin ancak bir unsuru olmuştur. Düşün türküleri neveleri olan «jar-jar», «kız-tanisu», «bet-aşar» yanında ayrıca ölüm ve defin merasimine ait «estirtu», «konil-aytu», «joktau» gibileri, bugün bile Kazak'lar arasında rağbettedir. Bu sonuncu nevi Kazak klâsik edebiyatı kurucularından sayılan Abay Kunanbay'ın eserlerinde bütünü ile dile getirilmiştir.

«Veda» motiflerini terennüm eden «Koştasu» türküleri, Kazak Türklerinin ruhunu en yakından okşayan nevidir. Bu türkü vasıtası ile Kazak'lar Rus istilâsına ve hâkimiyetine karşı, iç derdini dökerek, halkı isyana dâvet etmiştir. Kışkırtıcı bir karakter taşıyan bu türkü nevi, Türk bozkırının dert-yanan ve ruh-teskin eden poezisi olmuştur.

Kazak folklorunda geniş yer tutan halk edebiyatı neveleri arasında bilhassa masal, hikâye ve destanlar bulunmaktadır. Fantastik ve sihirli konulara tahsis edilen halk masalları, cidden hoş halk telâkkilerini yaşatmaktadır.

Burda halkın derdine ağlayan kahraman tipler yanında, sevilen halk yiğit kahramanlarına bolca yer verilmesi de unutulmamıştır. Hele tarihî mücahit kahramanlar hâtıraları ile destan yiğitleri, Kazak halk edebiyatı ve folklorunun ağırlık merkezini teşkil etmiştir. «Koblandı batır» bu neviden bozkır kahraman tipinin bir temsilcisidir. Orta-Asya Türk halklarına mahsus ideal, millet mücahidi tipidir. Atı, eşi ile beraber bozkır müdafii, vatan bekçisidir.

Aynı kahramanlar silsilesine Kazak'ların «Kambar batır»'ı, «Er-Targın»'ı vesairesi de dahildir. Hepsi aynı vatan müdafiidirler.

Fakat Kazak edebiyatı yalnız bozkır kahramanları ile yetinmemiş, aşka da geniş bir yer ayırmıştır. Kazak lirik hayatının bir incisi telâkki edilen «Kozı-Korpeş ve Bayan-Slu» macerası, Kazak halkının, aşk hayatına verdiği değeri belirtmektedir. Aşağı yukarı aynı aşk temini yaşatan bir eser de «Ayman ve Şolpan» poemidir. Fakat tipleri arasında bariz farklar vardır.

Nihayet Kazak halkına gerçek edebiyat nevini kazandıran «Akın» lar olmuştur. Bunlar bizim saz şairlerimize benzerler. Vücuda getirdikleri şiirler, hem saz şairlerinin repertuarına, hem de edebiyata girmektedirler. Zaman zaman kompozitörlük de yapmaktadırlar.

Ferdî Kazak halk şiirinin ilk yaratıcısı olarak Buhar-Jırau (1693-1787) sayılmaktadır. Onun izinde yetişenlerden Nısanbay, Doshoca, Kuderı, Muhambet Utemiş (1804-1846), Cambul Cabay (1846-1945) gibi, bugün bile, sâkin bozkırı coşturan bir yığın Kazak halk şairlerine raslanmaktadır. Saray şairliği vazifesini de yüklenmiş olan bu halk şairlerinin terennüm ettikleri motifler, hep millî istiklâl mücadelesinin özünü teşkil etmiş, Kazak'a tarihî varlığını aksettirmeğe çalışmıştır.

Nihayet XIX. yüzyıl Rusya mahkûmu Türk kavimleri arasında başlayan kültür kalkınması harekâtı ve akımı, Kazakistan bozkırı ile Kazak halkını kapsamakta gecikmemiştir. Halkının toplum hayatı şartlarına uygun yetişen bu çağ Kazak millet ve kültür hadimleri arasında Çokan Velihan (1837-1865), İbray Altınсарın (1841-1889), Abay Kunanbay (1845-1904) gibi, münevverler bulunmakta idiler.

Bunlardan Çokan Velihan, Ablay-Han'ın ve Kasım-Han'larının ahfadından olup, elde etmiş olduğu yüksek tahsili sayesinde, vatanının ve komşu kardeş Türk ülkelerinin kültür hayatı ile ilgilenmiş, Rus yazarlarından Dostoevskiy'in de dediği gibi, ilk defa bozkırı ve onun hayatıyatını, halk efkârına bildirmeye ve tanıtmaya çalışmıştır. Kazak ve Kırgız folklorunun ilk araştırmacısı olmuş, vatanının çeşitli konularına el uzatmış, Kazak Türkünü, dünya ışığına çıkarmıştır. Millî istiklâlcilik taraftarı idi.

İbray Altınсарın ise milletin hem kültür hâdimi, hem de pedagogu idi. En çok Kazak çocuklarının yetişmesi yolunda çalışmış, mektepler kurmuş, çocukları okutmuş, vatanının saadetini tahsilde görmüştür. Pedagojik faaliyetleri ile Kazak münevverler kadrosunun kurulmasına çalışmıştır. Çeşitli

mektep ve ders kitapları hazırlamıştır. Kendi şiirleri ile hikâyeleri tamamıyla didaktik karakterdedir. Kazak folkloru toplayıcıları arasındadır.

Kazak kültürçüleri liderlerinin üçüncüsü olan Abay Kunambay, Kazak halkının gerçek yazılı edebiyatının kurucusu olarak sayılmaktadır. Millî folklor, şark edebî klâsik mektebi ile din tesiri edebî faaliyetinde müessir olmakla beraber, ne dilce ne de fikirce ifrata kaçmıştır. Eserlerinde hep Kazak Kazak olarak kalmış, hem de yurdu Kazakistan'a bağlı kalmıştır. İmanlı bir Kazak'tı. Şiirlerinde istepin kendisine ve halkının derdine yanardı. Şivesinde ve ifadesinde satirik unsur hâkim idi. Maarifin propagandacısı idi. Nesri tatlı bir üslûba mâlik idi. Kurmuş olduğu şiir mektebinden yetişmiş, bir kaç değerli Kazak şairine rastlanmaktadır. Bunlar, daha fazla vatanının istilâ devrinde yaşamışlardır.

Kazak kültür hayatının bu üç kurucusu dışında, aynı yolda yürümüş daha birçok Kazak hadimleri ve maarifçileri vardır. Muhammedcan Seralin, İspendiar Kubey (1878-1956), Sabit Donentay (1894-1933), bunlardan ancak bir kaçıdır. «Aykap», «Kazah», «Kazahistan» gibi Kazakça gazeteler çıkarılmıştır. Bu suretle Kazak halkı, Sovyet işgaline kadar, kendi millî kültür yanında kavrulmuş, eski tarihî Kazakistan'ın hürriyet hakkını vermeye çalışmış çabalamıştır.

Kazak şivesi, fonetik hususiyetleriyle Kıpçak dil grubu içerisinde telâki edilmektedir. Buna bu vasfı kazandıran, «ç» yerine «ş» ve «ş» yerine «s» sesinin kullanılmasıdır. İç bölümlenme bakımından üç ağza ayrılmaktadır. 1) Bugünkü Kazak edebî Türkçesi, ki Abay bu ağzı işlemiştir. Kuzey-Doğu Kazak ağzı grubu budur. 2) Batı ağzı grubu. Edebî Kazakçadan ayrılır. 3) Batı ağızlar grubu.

Tarihî gelişmesi itibariyle Kazak Türkçesi, daha fazla «batı» Türk şivesi çevresinde inkişaf etmiş sayılır.

BİBLİYOGRAFYA

M. Bogdanova, *Orta-Asya ve Kazakistan Halkları Edebiyatı Tarihi* (rusça), 1960, s. 285 - 490 (Kazak edebiyatı); N. A. Baskakov, *Türk Dilleri*, 1960, s. 168-171. Radloff. *Proben*, 1870, III; S. K. Kenesbay, *Kazak Grameri*, Alma-Ata, 1941; G. Begaliev, *Kazakça - Rusça Lûgat*, Alma-Ata, 1946; Karl Menges, *Die aralo-Kaspische Gruppe*, *Philologiae Turcicae Fundamenta*, I, 1959, 434-489; Mahmudov, H. ve G. Musabaev, *Kazakça - Rusça Lûgat*, Alma-Ata 1954; K. Menges ve S. Şakir, *Kazakisch*, *Metinler*, Berlin 1935.